

УДК: 37.035.6

Овдійчук Л. М., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степан Дем'янчука, м. Рівне)

ПРАЗЬКЕ ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ

***Анотація.** У статті проаналізовано історико-культурний контекст видання празького «Кобзаря» Т. Шевченка в 1876 р., розкрито значення «Старої громади» у впорядкуванні та зібранні творів поета та роль чеських культурних діячів, що сприяли виходу у світ книги. Досліджено, який резонанс в інтелектуальному просторі мав двохтомник Тараса Шевченка, особливо другий, позацензурний том. З'ясовано, що празький «Кобзар» 1876 р. сприяв розповсюдженню творів Т. Шевченка у світі, дослідженню творчості поета, активній перекладацькій діяльності, зацікавленості постаттю митця зарубіжними дослідниками.*

***Ключові слова:** Тарас Шевченко, празьке видання, позацензурний том, «Кобзар», історико-культурний контекст, історико-літературний дискурс.*

***Анотация.** В статье проанализирован историко-культурный контекст издания пражского «Кобзаря» Т. Шевченко в 1876 г., раскрыто значение «Старой громады» в упорядочении и собрании произведений поэта, роль чешских деятелей культуры, способствовавших появлению книги. Исследован резонанс двухтомника в интеллектуальном европейском пространстве, особенно второго, внецензурного тома. Выяснено, что пражский «Кобзарь» 1876 г. способствовал распространению произведений Т. Шевченко в мире, исследованию творчества поэта, активной переводческой деятельности, заинтересованности фигурой художника зарубежными исследователями.*

***Ключевые слова:** Тарас Шевченко, пражское издание, внецензурный том, «Кобзарь», историко-культурный контекст, историко-литературный дискурс.*

***Annotation.** The article analyzes the historical and cultural context of the Prague edition of Taras Shevchenko's «Kobzar», 1876, in particular, the importance of «Old Community» in organizing and collecting of Shevchenko's works and the role of Czech cultural figures who contributed to the publication of the book. The research found, what effect had in the intellectual space the two-volume edition, especially it's second beyond censorship volume. It was shown that «Kobzar» 1876 contributed to the spread of Shevchenko's works in*

the world; the investigation of poet's art; active translation work, of interest to the world-class artist of foreign researchers.

Keywords: *Taras Shevchenko, Prague edition, beyond censorship volume, «Kobzar», historical and cultural context, historical and literary discourse.*

Постать Тараса Шевченка у світі – це тема, що потребує глибокого дослідження. Адже наукова, політична, культурна, літературна зацікавленість митцем та творами українського поета і борця за визволення свого народу від тиранії триває у часі протягом двох століть на всіх континентах та у багатьох країнах світу. До європейської спільноти Шевченко був заангажований ще у XIX ст. Перші дослідження про його життя і творчість з'явилися серед польських письменників та публіцистів. Водночас чеська шевченкіана є однією з найбільш ваговитих і різноманітних за жанрами (після польської та російської).

Перша згадка про Т. Шевченка у чеській пресі датована 1845 роком: у «Журналі чеського музею» описано про «Тризну» без зазначення імені автора. Уже в 1848 році в чеських часописах було передруковано статтю «Політичне становище русинів» з львівської газети «Дневник руський». У цій публікації Тараса Шевченка згадано поряд з І. Котляревським, Г. Квіткою-Основ'яненком, С. Гребінкою. Проте в цій статті акцентовано не тільки на особливостях творчості поета, а й на його ролі «мученика справи української свободи», активного провідника в боротьбі за волю вітчизни. Саме в цей період «чеська громадськість ознайомлювалася із життям і літературною спадщиною поета через оригінальні друковані видання його творів, рукописні списки в українських оригіналах або переписаних латинкою, через публікації у чеських перекладах, критичні статті й наукові студії. Зокрема, О. Бодяньський протягом 1844–1845 років переслав до Праги на ім'я В. Ганки, П. Й. Шафарика та Чеського музею «Тризну», «Гамалію» та «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» [1, с. 341]. Важливою сторінкою українсько-чеських зв'язків є написання Шевченком поеми «Єретик» про великого чеського реформатора Яна Гуса та присвята її відомому чеському вченому Шафарикові, поборникові слов'янського єднання. Літературознавці визнають, що такого рівня художнього твору про Я. Гуса у світовій літературі немає. Про діяльність чеських учених Я. Коллара, П. Й. Шафарика та В. Ганки Т. Г. Шевченко пише у посланні «І мертвим, і живим...».

З XIX століття чеські науковці, письменники досліджували творчість українського митця (Й. Фрич, В. Дундер, Й. Первольф, Я. Неруда, Я. Гудць, Я. Махал, М. Неврлий, В. Жидлицький, Р. Паролек, Ф. Вольман, Ю. Доланський, М. Мольнар), перекладали його поетичні, прозові,

драматичні твори (К. Худоба, Й. Коларж, Й. Бродельський, В. Ружічка, Ф. Халуца, Р. Єсенська, М. Яриш, М. Марчанова, З. Нілусова, Я. Турчак-Їзерський, М. Біблова, Л. Фікар, М. Яриш, П. Кржічка, З. Бергрова-Вовсова, Б. Пашкова), присвячували власні вірші Шевченку-поету, людині, непересічній особистості (Р. Єсенська). Проте тільки цим не вичерпано тему «Чехія і Т. Шевченко».

Саме в Празі 1876 року було видано унікальний на той час двохтомний Шевченків «Кобзар».

Мета статті: дослідити історію видання празького «Кобзаря» та з'ясувати його роль і місце в європейському інтелектуальному та літературному дискурсі.

Перш ніж з'ясувати передумови видання празького «Кобзаря», варто проаналізувати історико-культурний контекст того часу. Це був період між двома імперськими указами – Валувським та Емським, – які вороже й агресивно чинили наступ на українське слово, культуру, свободу думки. Тому після смерті Т. Шевченка його драматичний життєвий шлях, твори стали прикладом і дороговказом для багатьох українців. Найвищі владні структури царської Росії були свідками активізації національно свідомої інтелігенції: науковців, письменників, культурних діячів, політиків. Це небезпідставно пов'язували із «шкідливим» впливом поета, який сприяв породженню «сепаратистських» настроїв та ненависті до російської тюрми народів. Відповідно, було посилено цензуру до текстів Т. Шевченка: внесення купюр зазнавали – навіть ті його твори, що уже були надруковані, бо «недремне око» бачило крамолу і бунт. Зрозуміло, що видати в повному обсязі твори великого українця в Росії було справою нереальною.

Заходи щодо упорядкування творчої спадщини Тараса Шевченка вимагали досить значних, коли не сказати титанічних з огляду на умови, в яких це відбувалося, зусиль. У 70-их роках ХІХ століття когорта вчених мужів – С. Вашкевич, Ф. Вовк, О. Русов, В. Доманицький, К. Сушкевич, Ю. Романчик, О. Огоновський, І. Франко, Б. Лепкий, В. Сімович та ін. – прилучилася до шляхетної справи репрезентації Шевченка-поета. Найбільше зусиль приклала «Стара громада», таємна громадсько-культурна організація, членами якої були відомі вчені, політичні та культурні діячі: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Лисенко, Т. Рильський, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський.

В цей час, у братів поета – Йосипа та Микити – було викуплено право на видання творів не тільки друкованих, а й тих, що переховували від жандармів у приватних колекціях. Ф. Вовк, котрий займався науковим опрацюванням текстів, разом із київським цензором Пузиревським розділив усі твори на дві частини: цензурні та позацензурні. Таким чином,

перший том був цензурним, а до другого тому ввійшли нові, маловідомі, а також заборонені твори поета. Рішення друкувати двохтомник за кордоном, зокрема у Празі, було прийнято старогромадівцями, які зібрали кошти на видання. Безпосереднім втілювачем цієї ідеї став О. Русов, наукові інтереси якого на той час були пов'язані зі збиранням етнографічних та фольклорних матеріалів. У Прагу поїхала з чоловіком і Софія Русова, відома як прогресивний педагог і громадська діячка. Вона прислужилася спільній справі як перекладачка, зокрема як знавець французької мови.

Вирішено було для такого солідного видання долучити спогади сучасників та п'єсу «Назар Стодоля». На прохання О. Русова відгукнулися М. Костомаров, М. Микешин, Я. Полонський та І. Тургенєв, хоча листи з проханням написати спогади про Т. Шевченка, було надіслано багатьом адресатам. На той час у Празі функціонувала велика друкарня Е. Грегора. Він був власником найбільшої у Празі книгарні, співчував українським емігрантам, що жили у столиці Чехії, всіляко сприяв виданню «Кобзаря», навіть погодився офіційно означити своє ім'я як видавця книги (для О. Русова то було ризиковано). Після завершення справи перший том було дозволено продавати в Росії. Другий том офіційно так і не потрапив на терени імперії.

Про резонанс, який в інтелектуальному просторі мав празький «Кобзар», дають підстави стверджувати кілька фактів. І. Тургенєв спротив, аби французький критик Е. Дюран написав статтю про Шевченка, використовуючи зібрані С. Русовою матеріали та її ж (французькою мовою) підрядкові переклади текстів. Це був перший відгук на празький «Кобзар» у західноєвропейському світі. Тим важливішим він був з огляду на ситуацію в Росії, де готувався новий наступ на українську мову (так званий Емський указ 1876 р. Олександра II про обмеження вживання та викладання «малорусского наречья»). Резонанс був також і у франкомовному світі, у томі першому було вміщено спогади Івана Тургенєва, який на той час проживав у Франції і мав славу талановитого письменника.

Зрозуміло, що празьке видання «Кобзаря» призначалася передусім для свідомої публіки в Україні, яка на той час потерпала від гніту політичного, національного, соціального і культурного з боку царської Росії та європейських імперій, тиск яких був трохи «цивілізованіший».

Празький «Кобзар» був також розрахований на українських емігрантів та небагатьох любителів слов'янської літератури за кордоном. Як сприйняли вихід цієї книги сучасники, дають змогу робити висновок поодинокі факти. Можна припустити, що книгу читала не тільки творча інтелігенція. У статтях, надрукованих після 1876 року (тобто після появи празького

«Кобзаря») у Чехії, Польщі, Словаччині, Німеччині, Австрії, місце і роль поета у світовому мистецькому просторі проглядається досить виразно й об'ємно. Наприклад, Ян Гудець, чеський письменник і перекладач творів Т. Шевченка, у статті «Тарас Григорович Шевченко», надрукованій у журналі «Zlata Praha» в 1884 році писав: «Це перший поет і водночас просвітитель свого народу нової доби. Шевченко перший замислився над тим, що становило славу минулого і ганьбу сучасних йому поколінь...», «звільняючи свій народ від літературного рабства, він доклав усіх зусиль, щоб зірвати й кайдани, які мучили його тіло, повалити фізичне рабство» [2, с. 391].

Очевидно, що Шевченків двотомник став підґрунтям для майбутніх наукових розвідок та перевидань «Кобзаря».

Як відомо нині, саме завдяки празькому виданню Шевченкового «Кобзаря» багато чеських діячів – письменників, перекладачів – мало змогу ознайомитися з творчою спадщиною українського поета в такому обсязі. Наприклад, С. Чех переклав уривки з кількох поем. Цікаво, що вони ввійшли до повного зібрання як оригінальні твори, поки дослідник Ю. Доланський не встановив справжнього авторства.

Важливим є такий факт: тексти з празького видання лягли в основу женецьких видань 1878, 1881, 1890 років, призначених для нелегального розповсюдження в підімперській Україні. До першого тому ввійшли поезії, що вже пройшли цензуру і були надруковані, спогади І. Тургенева та Я. Полянського, а також драма «Назар Стодоля».

У другому томі празького видання Шевченка вміщено твори, які не було обділено «ласкавою» увагою цензора, або ж які взагалі було заборонено для друку, а також рукописні, ще не опубліковані тексти. З яких міркувань цензор «відсіював» окремі твори, тепер важко зрозуміти. А от щодо більшості віршів та поем, то в них йдеться про Україну часів гетьманщини, козаччини, гайдамаччини, коли гриміла слава про звитяги й подвиги лицарів Запорозької Січі, великих полководців і гетьманів, ватажків народних повстань. Тому імперський синдром не дозволяв навіть згадувати про часи, коли Україна була могутньою і змушувала зважати на неї гравців на полі європейських (і не тільки) політичних ігор. Царський цензор, зрозуміло, був на сторожі владних інтересів.

Тексти у другому томі розміщено у хронологічному порядку, починаючи від 1844 до 1861 року. Якщо укладачі мали сумніви щодо дати написання, то вказували, до якого року їх могло бути створено. Проаналізувавши датування Русовими творів Т. Шевченка, можна зробити висновок про їхню сумнінність і справді науковий підхід до цієї справи. Адже перебуваючи у доволі складних умовах для правдивих досліджень, вони все ж таки максимально уникли помилок. Твори, якими розпочато том –

це поезії «До «Основ'яненка» і «Тарасова ніч», датовані приблизно – «до 1844 р.» Дослідники згодом встановили точну дату написання твору «До Основ'яненка» і в академічному повному зібранні творів у дванадцяти томах [3] вказано 1839 рік (датовано за часом опублікування в журналі «Отечественные записки» і є своєрідним поетичним відгуком Т. Шевченка на нарис Г. Квітки-Основ'яненка про А. Головатого, кошового отамана Чорноморського козацького війська). Цікаво, що опубліковані у різні періоди тексти відрізняються у кількох місцях. Так, у радянському виданні вжито дещо пом'якшений варіант «не вернуться запорожці» замість «не вернуться козаччина»; «поборовся б і я, може, Якби малось сили» замість «поборовся б з кацапами, Якби малось сили».

Слід відзначити, що празький «Кобзар» 1876 р. гідно репрезентував літературну Україну в європейському світі. Вдумливий читач міг легко простежити еволюцію авторського стилю, тематики, ідей. Дещо перефразувавши Г. Грабовича (який акцентує увагу на «Гайдамаках»), можна сказати, що Шевченко «відверто і програмово вмонтовує» свої твори в «інтелектуальний і літературний дискурс свого дня» [4, с. 128]. Справді, український митець постає перед європейцями сучасним, бо «впевнено вписує себе у тогочасну літературну моду, тобто «некотляревщину» [4, с. 154], адже він володів «високим літературним письмом», а не просто «кобзарським співом» [4, с. 135]. Отже, з виданням празького «Кобзаря» про інтелектуально-творчу Україну почули, і відтоді не було потреби доводити, що така країна існує, а її найкращий поет сягнув світових вершин у мистецтві, бо став «у ряд письменників – творців національно-консолідуючого авторського міфу, від Данте і Сервантеса до Гете» [5, с. 15].

Читач кінця ХІХ ст. мав бути європейцем за своїм світосприйняттям та естетичними поглядами для адекватного сприйняття та осмислення творчості Шевченка. Прочитати твори українського поета означало також пройти дорогами його життя: так багато в них особистісних переживань, почуттів, вражень. Діапазон їх діаметрально протилежний: від плачу-жалостогону до гніву-крику-прокляття. «Вулканом була його душа», коли закипав гнів і розпач при згадці про рабську долю України. Тарас Григорович – «емоційна й експресивна людина, але його емоції скеровані здебільшого в себе, в своє внутрішнє «Я», він подумки звертається до свого Alter Ego, виражаючи потаємні думки й почуття, що має відповідне вираження в його поетичних текстах...» [6, с. 74]. Часто вірші ставали єдиною розрадою, ліками від самотності, і писав він: «Не для людей і не для слави», а для душі, бо вірші, як діти, що радують «мою сиру душу убогую».

Щодо жанрового розмаїття, то в празькому «Кобзарі» було представлено і політичну сатиру («І мертвим, і живим...», «Кавказ»), і пейзажні вірші («Садок вишневий коло хати», «Зацвіла в долині»), і вірші-молитви («Царям, всесвітнім шинкарям...»), вірші-присвяти («Н. Костомарову», «А. Козачковському»), містерії («Великий льох»), ліро-епічні поеми («Варнак», «Чернець»). За текстами проглядається сам поет чи ліричний герой. Читачі мали змогу «побачити» різного Шевченка: романтика, реаліста, епіка, лірика, трагіка, сатирика, філософа.

Отже, наприкінці XIX ст. «Кобзар», виданий у Празі, став непересічним явищем в інтелектуальному та літературному житті Європи. Твори, вміщені у двох книгах, репрезентували повну (на той час) спадщину українського поета, який став символом боротьби українського народу з царським самодержавством. Видання сприяло: а) розповсюдженню творів Шевченка у світі, б) дослідженню творчості поета; в) активній перекладацькій діяльності; в) зацікавленості постаттю митця світового рівня, класика української літератури, поборника слов'янського єднання, духовного провідника поневолених народів зарубіжними дослідниками.

1. Шевченківський словник. У двох томах. Т. 2. – К., 1978. – 412 с. **2.** Світова велич Шевченка. Збірник матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка в трьох томах / [Ред. колегія М. П. Бажан, Г. Д. Вервес та ін.]. – Т. 3. – 391 с. **3.** Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : 12 т. / Редкол. : Є. П. Кирилук (голова). – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1. Поезія. 1837–1847 рр. / Упоряд. та комент. В. С. Бородіна та ін. – 528 с. **4.** Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки». Поема і критика / Г. Грабович. – К. : Критика, 2013. – 428 с. **5.** Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К. : Факт, 2007. – 15 с. **6.** Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012 – 74 с.

Рецензент: д.філол.н., професор Захарчук І. В.